

TÜRKÇEDE BİR SÖZ TÜRETİM YÖNTEMİ VE GRAMATİKAL İŞARETLEYİCİ OLARAK YİNELEME

Mustafa AĞCA*

Öz: Tipolojik olarak yapım ve çekim sistemi bakımından sondan eklemeli diller arasında yer alan Türkçede, söz yapımı ve çekiminde ekleme dışında yöntemlerin de kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan birisi olan yineleme, pek çok dünya dilinde yapım ve çekim kategorilerinde işlevsel olarak kullanılmaktadır. Söz türetim işleviyle kullanıldığı dillerde yineleme, farklı bir morfo-sentaktik sınıfa ait olmasına gerek kalmadan, onu oluşturan kelimelerden farklı bir anlama sahip yeni kelimeler türetebilir. Gramatikal bir işaretleyici olarak ise, özellikle eklemeli dillerde bir çekim eki gibi davranarak çeşitli çekim kategorilerinde bazı eklerin yerini alabilmesi dikkat çeker.

Türkçede yineleme yöntemi işlevsel açıdan incelendiğinde, çeşitli tarihi ve çağdaş Türk dili alanlarında hem bir söz türetim yöntemi olarak kullanıldığı hem de çekimsel bir işaretleyici gibi davrandığı görülür. Bu çalışmada, tarihi ve çağdaş Türk dili alanlarında söz yapımı yollarından yineleme ile oluşturulmuş örnekler incelenmiş; yineleme yönteminin, diğer bazı dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de söz türetimi işleviyle kullanıldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, yineleme yoluyla oluşan bazı dil birimleri gramerleşme teorisiyle açıklanmaya çalışılmış; yinelemenin semantik ve morfolojik kategorilerde çokluk, sıralama-ileştirme, benzerlik, sınırlama, küçültme, derecelendirme, yüklemleştirme gibi çok çeşitli işlevlerle farklı semantik değerleri işaretleyen bir çekim unsuru olarak kullanıldığı, örnekleriyle birlikte sunulmuştur.

Anabtar sözcükler: yineleme, ikileme, sözlükselleşme, söz yapımı, gramatikalleşme, dilbilgiselleşme

Reduplication as a Word Formation Method and Grammatical Marker in Turkic

Abstract: In Turkic which is typologically placed between the agglutinative languages in terms of derivation and inflection system, is known also to use methods other than agglutination in word formation and inflection. Reduplication, one of these, is used functionally in the derivation and inflection categories in many world languages. Reduplication used with the function of word formation in the languages, without ever having to a different morpho-syntactic category, can derive new words with a different meaning than the words that create it. As a grammatical marker, it is notable that it can take some affixes' place in various inflection categories, especially by acting as a inflectional suffix in the agglutinative languages. When the method of reduplication in Turkic is analyzed from a functional perspective, it appears to be used both as a word formation method and an inflection marker in historical and modern Turkic language areas. In this study, the examples of words created by reduplication method in various historical and modern Turkic language area were analyzed; It has been attempted to show that the reduplication method is used with the function of word formation in Turkic as well as in some other world languages. In addition, some linguistic units formed by

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/TÜRKİYE. E-posta: magca.tr@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9120-2462

reduplication way were tried to be explained by the grammaticalization theory; It is presented with examples that the reduplication method are used as a inflection element which mark different semantic values with a wide variety of functions such as plurality, sorting-distributive, similarity, limitation, diminutive, graduation, predicate marker in the semantical and morphological categories.

Key words: *reduplication, doubling, lexicalization, word formation, grammaticalization.*

Giriş

Tipolojik olarak çekim sistemi sona eklemeye dayalı olan Türkçede söz türetiminde da en yaygın yöntem eklemedir. Ancak eklemenin yanı sıra karma (blending), titremleme, kopyalama (ödünçleme), tür değiştirme (fonksiyon değiştirme, evrişim, kayma), yerileştirme gibi yöntemler de söz türetiminde kullanılmaktadır (Eker 2013: 313-322; Akalın 2014; Demir-Yılmaz 2014: 193-200). Eklem ve birleştirme dışındaki yöntemler çok işlevsel olmamakla birlikte, Türkçede söz yapım yollarının zenginliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidirler. Türkçede söz türetimi konusunda yapılan çalışmaların son zamanlarda arttığı görülmektedir. Her bir yöntem için yapılan müstakil çalışmaların yanı sıra bütün söz türetim yöntemlerine değinen genel araştırmalar da bulunmaktadır (Nalbant 2006, 2008, 2013; Sebzecioğlu 2013; Akalın 2014; Sarı 2015). Bir söz yapım yöntemi olarak daha önceden varlığı üzerinde pek durulmamış *almaşma* (gradation, alternation) bunlardan dikkat çekenler arasındadır (Nalbant-Demirel 2015).

Bağımsız sözcüklerin gramatikal birer işaretleyiciye dönüşüm süreci olan gramatikalleşme, Türkçede de yaygın bir şekilde görülmektedir. Gramatikalleşme teorisinin kurucularından olan Humboldt'un öne sürdüğü, gramer işaretleyicilerinin tamamen bağımsız sözlükbirimlerden gramatikal birer işaretleyici olarak dilde kullanım alanı bulmasına kadar olan gelişim evrelerinin özeti için bkz. (Gökçe 2013: 22). Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri, gramatikalleşmenin çeşitli şekillerde gerçekleşen örneklerini barındırır.

Türkçede, hem gramatikal bir işaretleyici göreviyle hem de yukarıda bahsedilen söz yapımı yollarından biri olarak dikkat çeken ve işlevsel olarak kullanılan dilbilgisi kategorilerinden biri de *yinelemedir*. Morfo-fonolojik açıdan tam ve parçasal¹ olmak üzere iki tipi bulunan yineleme yönteminin her iki tipine ait örnekler Türkçede görülür. Söz yapımında tam yineleme daha işlevsel kullanılırken, parçasal yineleme gramatikal işaretleme işleviyle öne çıkmaktadır. Gramatikalleşme teorisi bağlamında, tam yineleme Humboldt'un öne sürdüğü evrelerden ilk ikisini yansıtırken, parçasal yineleme bütün evreleri tamamlamış olarak tam bir gramatikalleşme özelliği gösterir. Bu çalışmada, Türkçenin tipolojik çerçevesi

¹ Tam yineleme (full reduplication), bütün bir kelime, kelime kökü ya da gövdesinin yinelenmesidir: *kandu* "Kan" > *kandukandu* "Kırmızı" (Kayardild dili (Tangkid dil ailesi; Queensland, Avustralya)). Parçasal yineleme (partial reduplication), basit bir ünsüz ikizleşmesinden ya da ünlü uzatmasından bir kelime tabanının neredeyse tamamına kadar çeşitli şekilleri bulunan yinelemedir. Parçasal yinelemede tekrar edilen parça çoğu zaman kelime tabanının ilk kısmıdır, ancak orta ve son pozisyonda da görülür: *bat'iyab* "Farklı" > *bat'bat'iyab* "Çok farklı" (Hunzib dili (Nah-Dağıstan dil ailesi; Doğu Kafkasya)); *tonoli* "Yuvarlanmak" > *tononoli* "İleri geri yuvarlanmak" (Choctaw dili (Muskogean dil ailesi; Mississippi ve Alabama)) (<http://wals.info/chapter/27>).

içerisinde önemli bir yere sahip olduğu düşünülen yineleme yöntemi, hem sözlükselleşme hem de gramatikalleşme teorisi bağlamında ele alınmış, tarihi ve çağdaş Türk dili alanlarında bu özellikleri gösterdiği tespit edilen örnekler incelenmiştir.

İmer vd.'de *yineleme* (reduplication)² “Bir tabanın belirli bir parçasını ya da tamamını yineleyerek, bu tabandan başka ek ve sözcükler türetme süreci.” (2011: 54) şeklinde tanımlanır³. Türkçede aynı sözcüğün tekrarıyla ortaya çıkan *az az*, *hızlı hızlı*, *koşa koşa* ile, sözcüklerin ilk hecelerinin yinelenmesiyle oluşturulan *kıpkırmızı*, *kopkoyu*, *büsbüyük* gibi formlar anlam pekiştirici özellikleriyle dikkat çeker. Yinelemenin tanımı değişik kaynaklarda az da olsa farklılaşmakla birlikte, konuyla ilgili çoğu çalışmada, ortaya çıkan yapının söz dizgesi içerisinde tek bir sözcük gibi kullanım imkânı bulduğu vurgulanmıştır. Özellikle İmer vd.'de (2011) yinelemenin ‘başka sözcük türetme’ özelliğine değinilmesine rağmen, bugüne kadar konu üzerinde ayrıntılı olarak duran bir çalışma ortaya konmamıştır.

Türkçenin söz yapımı yolları üzerine ortaya konan çalışmalardan çoğunda bu yönteme hiç değinilmezken Akalın, *ikileme* başlığı altında aynı ya da benzer anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle oluşanların dilin sözdizimi içindeki anlam pekiştirici özelliklerini vurgulamış; bunlardan *ev bark*, *çalı çırpı*, *er geç* gibi bazılarının anlam, işlev ve kullanım sıklığıyla sözcük değeri kazandığını belirtmiştir. Bu çalışmada ikileme, Türkçenin asıl söz yapım yolları arasında değerlendirilmez ve varlığı bilinen az sayıda örneğin dilbilgisel yapı içerisinde kullanılırken nedensizleşip sözlükselleşmelerinin sonucu ortaya çıktığı kabul edilir (2014: 836, 839).

Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarının çoğunda yineleme yönteminin söz yapımı işlevine değinilmemiş, çekim kategorisinde ise daha çok pekiştirme özelliği öne çıkarılmıştır. Underhill (1985: 436), Kornfilt (1997: 513), Lewis (2000: 193), Hengirmen (2007: 134, 400), Korkmaz (2009: 147, 348) ve Banguoğlu (2011: 376-377) Türkçede tam ve parçasal yinelemenin sıfat ve zarflardaki pekiştirme işlevini vurgularken, Kornfilt bazı örneklerde tam yinelemenin, pekiştirme işlevinden ziyade farklı bir anlamın ortaya çıkmasını sağladığını belirtir (1997: 513): *hemen* “Hemen, derhal” > *hemen hemen* “Neredeyse, az kalsın” (1997: 466). Göksel-Kerslake (2005)’te *Fonoloji* üst başlığı altında ele alınan yinelemenin (reduplication) Türkçede üç tipinden bahsedilir: 1. vurgulu (emphatic) yineleme (örn. *kıpkırmızı*), 2. m’li yineleme (örn. *çirkin mirkin*), 3. ikileme (doubling) (örn. *yavaş yavaş*). İlk tipin pekiştirme, ikinci tipin konuşma dilinde genelleştirme, üçüncü tipin ise topluluk ifadesi gibi semantik değerler ortaya çıkardığı ifade edilir (90-93). Ergin (2004: 377), Karaağaç (2013: 477) ve Eker’de (2013: 356) tam yinelemenin çokluk ve süreklilik; ayrıca Eker’de (2013: 356) abartma, ortalama ve yaklaşıklık; Karaağaç’ta

² Bu çalışmada, değerlendirmeye alınan örnekler *ikilemenin* Türkoloji literatüründe yaygın olarak kabul gören tanım ve niteliğinden farklı özellikler sergilediği ve somut biçimden ziyade bir yöntemin adı olarak düşünüldüğü için *yineleme* (doubling, reduplication) terimi tercih edilmiştir ve yalnızca İmer vd. (2011)’de yapılan tanıma uygun örnekler bu kapsamda değerlendirilmiştir.

³ Terimin diğer tanımları için bkz. Hatipoğlu (1972: 55), Vardar (2007: 119), Hengirmen (2009: 208), Korkmaz (2010: 123), Karaağaç (2013:486).

birliktelik anlamını işaretleme ile sözdizimi kaynaklı sözlük birimleri yapma işlevleri ve semantik değerlerini taşıdığına dikkat çekilir (2013: 252, 404-405, 477).⁴

Derlem tabanlı yaptığı çalışmasında Türkiye Türkçesinde yineleme yoluyla ortaya çıkmış ikili tekrarları sözlükbirimsel, dizgesel ve metinsel olmak üzere farklı kategorilerde ele alan Özkan, Türkçe Sözlük'te sözlükbirimselleşmiş 347 ikili tekrarın bulunduğunu belirtir. Bu formların, kalıp ifadeler içerisinde yer alma, eşdizimli yapılar oluşturma, anlam değişimine uğrama gibi nedenlerle sözlükbirimselleştğine değinen Özkan'ın bu bağlamda verdiği örnekler, daha ziyade semantik olarak deyimleşmiş ya da işlevsel bakımdan zarflaşmış örneklerdir (2010: 568-571).⁵

Gerek Türkçe gramer çalışmaları, gerekse söz yapımı ile ilgili yapılan spesifik çalışmalar incelendiğinde, Türkçede *yineleme* yönteminin anlam değıştirici işlevine ve bir söz yapımı yolu olarak Türkçede kullanıldığına nadiren değinildiği, bu işlevini açıkça ortaya koyan somut örneklerin verilmediği görülür. Gramer kitaplarının çoğunda yinelemenin pekiştirme, çokluk, süreklilik gibi semantik alanları işaretlediğine değinilirken, bu yöntemi gramatikleşme teorisi bağlamında değerlendirip somut örneklerle açıklamaya çalışan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarından tespit edilen, söz yapım yollarından *yineleme* ile oluşturulmuş örnekler incelenmiş; yineleme yönteminin, diğer bazı dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de bir söz yapımı yolu olarak kullanıldığı örnekleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, yineleme yoluyla oluşan bazı dil birimleri gramerleşme teorisiyle açıklanmaya çalışılmış ve yinelemenin semantik ve morfolojik kategorilerde çekimsel işaretleyiciler meydana getirdiği örnekler ele alınmıştır.

1. Teorik Zemin

Birçok dilde yineleme (reduplication; doubling) yöntemi, bir çekim unsuru olarak işlev görüp gramatikal kategoriye girerken bazı dillerde söz türetimi işleviyle kullanılmaktadır. Dünya dillerinin tipolojik özelliklerini ortaya koymak amacıyla hazırlanan WALS (*The World Atlas of Language Structures*) veritabanında *Morfoloji* üst başlığı altında verilen yineleme (reduplication; doubling), birçok dünya dilinde işlevsel olarak kullanılan morfolojik bir işaretleyici olarak gösterilmiş ve üç kategoride ele alınmıştır. Buna göre 55 dil yinelemeyi semantik ve gramatikal amaçlı kullanmazken, 278 dilde tam ve parçasal yineleme, 35 dilde yalnızca tam yineleme işlevsel olarak kullanılmaktadır. Dünya dillerinin çoğunda tam ve parçasal

⁴ Söz konusu çalışmalarda yinelemeyi de içine alan *tekrar grubu* gibi daha kapsamlı terimlerin yanında, ikileme, yineleme vs. birbirinden farklı terimler kullanılmıştır. Bu çalışmada, İmer vd.'de (2011) yapılan tanımın esas alındığını, bu tanımın dışında kalan örneklerin değerlendirmeye alınmadığını ve yineleme teriminin tercih edildiğini bir kez daha belirtmek gerekir.

⁵ Türkiye dışında hazırlanmış aşağıdaki iki çalışmada yineleme başlığı altında Türkçeden aşağıdaki iki örnek verilir. Katamba-Stonham'da, Türkçede ve diğer bazı dünya dillerinde sıklık, yoğunluk ve boyut olarak artışı işaretleyen gramatikal bir birim olarak değerlendirilen yineleme başlığı altında Türkçeden aşağıdaki örnek verilir: *dolu* "Dolu" > *dopdolu* "Tamamıyla dolu" (2006: 181). Forza, yinelemeyi gramatikal üretken bağımsız bir bileşen olarak değerlendirdiği çalışmasında Türkçeden şu örneği verir: *mavi* "Mavi" > *mavi mavi* "(derecelendirme ve pekiştirme işlevlerinde) In spreads of blue" (2011: 8).

yineleme yöntemi daha çok gramatikal işlevleriyle öne çıkarken, bazı dillerde bir söz yapım unsuru olarak dikkati çekmektedir (<http://wals.info/chapter/27>). Türkçe, yinelemenin her iki türünün de işlevsel olarak kullanıldığı diller arasında yer almaktadır.

Söz türetim işleviyle kullanıldığı dillerde yineleme, farklı bir morfo-sentaktik sınıfa ait olmasına gerek kalmadan, onu oluşturan kelimelerden farklı bir anlama sahip yeni kelimeler türetebilir. Mesela Endonezya dilinden alınmış aşağıdaki örneklerde aynı kelimenin tekrarıyla farklı bir anlam işaretlenmiştir: *mata* “Göz” > *mata-mata* “Casus”, *Nukuoro ahi* “Ateş” > *ahi-ahi* “Akşam”, *lamit* “Gökyüzü” > *lamit-lamit* “Tavan; bez gölgelik; damak (ağız)”, *kaki* “Ayak, bacak” > *kaki-kaki* “Koltuk değneği; ayaklık”, *lidah* “Dil” > *lidah-lidah* “Bir müzik aletinin kenar süsü” (Lander 2003: 9; Kallergi 2015: 4.3.2.2). Yukarıdaki örneklerde yineleme yöntemiyle, ilk kelime ile yakın ya da uzak anlam ilişkisi bulunan yeni sözlükbirimlerin oluşturulduğu görülür.

Yineleme yöntemi, isim ve fiillerden sıfat; isim, sıfat ve fiillerden zarf; isim ve sıfatlardan fiil; fiillerden isim yapımı gibi, söz yapımında geniş bir kullanım alanına sahiptir. Aşağıda, farklı dillerde tam ve parçasal yineleme yöntemiyle türetilmiş kelimelere örnekler verilmiştir:

Tam Yineleme

<i>kandu</i>	“Kan”	>	<i>kandukandu</i>	“Kırmızı” (Kayardild dili)
<i>wah</i>	“Kano”	>	<i>wahwah</i>	“Kano ile git-“ (Marşal Adası dili)
<i>té:mul</i>	“Dolu”	>	<i>temulté:mul</i>	“Sulu sepken, sulu kar” (Nez Perce dili)
<i>dólok</i>	“Dağ”	>	<i>dolok-dólok</i>	“Tepe” (Toba-Batak dili)
<i>reo</i>	“ses”	>	<i>reoreo</i>	“konuşma, sohbet” (Maori dili)
<i>man</i>	“Gülme”	>	<i>man-man</i>	“Gülümsemek” (Ambrym dili)
<i>abó</i>	“Taşlar”	>	<i>aboabó</i>	“Taşlı” (Twi dili)

Parçasal Yineleme

<i>sava-ta</i>	“Yık-“	>	<i>sava-sava-a</i>	“Temiz” (Fiji dili)
<i>giak</i>	“Göndermek”	>	<i>gigiak</i>	“Ulak, haberci” (Tigak dili)
<i>takin</i>	“Çoraplar”	>	<i>takinkin</i>	“Çorap giy-“ (Marşal dili)
<i>tonoli</i>	“Yuvarlanmak”	>	<i>tononoli</i>	“İleri geri yuvarlanmak” (Choctaw dili)

(Kiyomi 1995: 1148; Güler 2003: 9-13; <http://wals.info/chapter/27>)

Gramatikal bir işaretleyici olarak kullanıldığı dillerde yineleme yöntemi, çokluk, sınırlandırma, yoğunluk, geçişlilik vb. gramer kategorilerini, tam ya da parçasal yineleme gibi farklı fonolojik değerlere sahip formlarla işaretleyebilir. Yineleme yöntemiyle gramatikalleşmenin bu modelinde dikkati çeken nokta, herhangi morfolojik bir işaretleyici kullanılmadan, yineleme yöntemiyle oluşturulmuş formun gerekli olan semantik ve gramatikal değeri sağlamasıdır (<http://wals.info/chapter/27>; Kiyomi 1995: 1152).

Çeşitli dünya dillerinden alınmış aşağıdaki örneklerde yineleme, çekim işlevli olarak çokluk, topluluk, yoğunluk, süreklilik, sıklık, derecelendirme, pekiştirme, kip ve görünüş gibi kategorileri işaretler:

Tam Yineleme

<i>kitab</i>	“Kitap”	>	<i>kitab-kitab</i>	“Kitaplar” (Endonezya dili)
<i>kamina</i>	“Kız”	>	<i>kaminakamina</i>	“Kızlar” (Warlpiri dili)
<i>ren</i>	“Adam, erkek”	>	<i>renren</i>	“Herkes” (Mandarin Çincesi)
<i>mano</i>	“Bin”	>	<i>manomano</i>	“Çok sayıda, sayısız” (Maori dili)
<i>xiao</i>	“Küçük”	>	<i>xiaoxiao</i>	“Çok küçük” (Mandarin Çincesi)
<i>belyj</i>	“Beyaz”	>	<i>belyj-belyj</i>	“Çok beyaz” (Rusça)
<i>dii</i>	“İyi ol-“	>	<i>diidii</i>	“Son derece iyi ol-“ (Tay dili)
<i>mün</i>	“İç-“	>	<i>mün-mün</i>	“İçmeye devam et-“ (Ambrym dili)
<i>eet</i>	“Ye-“	>	<i>eet-eet</i>	“Sürekli olarak ye-“ (Güney Afrika dili)

Parçasal Yineleme

<i>jan</i>	“Doğ-“	>	<i>jajan</i>	(Bitmişlik ifadesi) (Sanskritçe)
<i>bigyan</i>	“Ver-“	>	<i>bi-bigyan</i>	(Gelecek zaman çekimi) (Tagalog dili)
<i>kain</i>	“Ye-“	>	<i>kakain</i>	(Gelecek zaman çekimi) (Tagalog dili)
<i>curro</i>	“Koş-“	>	<i>cucurri</i>	(Bitmişlik ifadesi) (Latince)
<i>toó</i>	“Adam”	>	<i>totóo</i>	“İnsanlar” (Pangasinan dili)
<i>amigo</i>	“Arkadaş”	>	<i>amimigo</i>	“Arkadaşlar” (Pangasinan dili)
<i>se</i>	“Bir”	>	<i>sehse</i>	“Birer birer, tek tek” (Aztek dili)
<i>óse</i>	“Hafta”	>	<i>ósóósé</i>	“Her hafta” (Yoruba dili)
<i>guyon</i>	“Şaka yap-“	>	<i>guguyon</i>	“Sık sık şaka yap-“ (Sunadalı dili)

(Katamba-Stonham 2006: 180-182; Kiyomi 1995: 1158; <http://wals.info/chapter/27>).

Bu yöntemde isim, sıfat, zarf, zamir, bağlaç, fiil türünden sözcüklerin kısmen ya da tümüyle yinelenmesiyle ortaya çıkan form, dizim içinde gramatikal bir işlev kazanır ya da biçim ve anlam olarak farklı, yeni bir sözlüksel birim oluşturur. Bunlardan, bir sözlükbirim olan kelimenin tümü ya da bir parçası yinelenerek gramatikal bir kategorinin işaretlenmesi gramatikalleşme teorisıyla; hem biçim hem anlam ya da sadece anlam değişimi ile yeni bir sözlükbirimin ortaya çıkması ise sözlükselleşme ile açıklanabilir.

2. Bir Söz Türetim Yöntemi Olarak Türkçede Yineleme

Gabain, eski Uygur Türkçesinde yinelemenin yarattığı anlam farkına ve gramatikal işlevine açıkça değinirse de verdiği bazı örneklerle bu duruma dikkat çekmektedir: *öñi öñi* “Çok farklı (çeşitli)” (< *öñi* “Başka, ayrı, diğer, değişik”), *adın adın* “Çok farklı (çeşitli)” (< *adın* “Başka, diğer, öteki, türlü”), *basa basa* “Çok sonra” (< *basa* “Arka, peş; sonra; ilerde; arkasından, takiben”), *kim kim* “Kim

olursa; herkes” (< *kim* “Kim; her kim; hiç kimse; kim ki; çünkü, için”), *neçe neçe* “Her nasılsa (nice nice)” (< *neçe* “Ne kadar, kaç”), *ol ol kılınçlar* “Bu işlerden her biri” (2007: 109). Yukarıdaki ilk üç örnekte yinelemenin bir tür pekiştirme işlevi görülürken sonraki iki örnekte, semantik olarak ilk kelimeyle ilişkili olmakla birlikte anlamın belirgin ölçüde farklılaştığı dikkat çekmektedir. Son örnekte ise, Gabain’e göre, gramatikal olarak üleştirme ifadesi bu yöntemle sağlanmıştır.

Eski Uygur Türkçesine ait aşağıdaki örneklerde isim, sıfat ve zarf görevindeki sözcüklerin yinelenmesiyle, ilk kelime ile yakın ya da uzak anlam ilişkisi bulunan, ancak farklı semantik değerlere sahip yeni sözlükbirimler ortaya çıkmıştır:

ança “Biraz; öyle, öylesine; o şekilde; o kadar; o türden; bunun üzerine” > *ança ança* “Bir nice” (AY 14/22)

... *yılki ajunıntakı ança ança tınlıglar yılki ajunıntın ozup ...* (AY 14/21-23)

basa “Arka, peş; sonra; ilerde; arkasından, takiben.” > *basa basa* “Ardı arkasınca; daima” (AY 239/17)

ol antag akıgsız arıg köñülüg bütürgelir üçün ötrü köñülüg basa basa üzüksüz yıkmak turgurmak erür (AY 239/15-18)

kayu “Hangisi; kim; ne; her kim; her ne; birkaç.” > *kayu kayu* “Çok çeşitli; her ne kadar” (AY 34ş/19, 89/5, 189/4)

kaçan birök bo iki yigirmi bölükler içinte kayu kayu bölüklerdeki nomlarıg eşidip (AY 34ş/18-20)

azu ontın sıñarkı kayu kayu erser yırtınçüde erigme tüz teñri burkan mu yarlıkar erki teñrim tip ötünti (AY 189/3-6)

teng “1. Denk, eşit, eş, aynı; ölçü, tartı. 2. terazi. 3. ... kadar.” > *teñ teñ* “Türlü türlü” (Jut.Sek.T-2.24, Jut.Sek.T-2.04.)

... *kelip örletir teñ teñ ig emgetir* (Jut.Sek.T-2/04-05)

tsun “1. Uzunluk ölçüsü. 2. resim; vergi. 3. küçük, zayıf (<Çin. ts’un) > *tsun tsun* “Parça parça; paramparça” (KİP 27)

takı yime kim kayu tınlıg beglerde ağır yazuklug bolup tutup ölürgeli azu kınagalı sakınsar kılıçı biçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz (KİP 24-27)

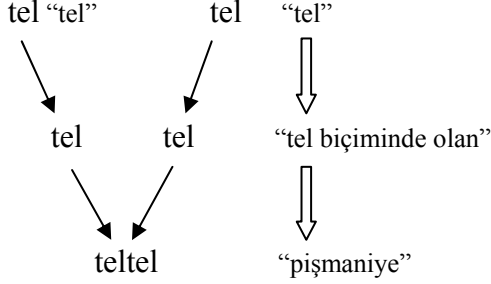
Türkiye Türkçesi ağızlarından alınmış aşağıdaki iki örnek, yineleme yöntemiyle söz yapımının semantik aşamalarını göstermesi bakımından önemlidir. İlk aşamada, sözcüğün yinelenmesiyle oluşan ikileme⁶, ikinci aşamada söz yapımı tamamlanmadan önceki ara evreyi temsil eder ve yeni oluşacak sözcüğün bir nevi semantik tasviri niteliğindedir. Üçüncü aşamada ise anlam bakımından ilişkili, fakat tamamen farklı bir semantik değere sahip yeni bir sözcük ortaya çıkar:

tel “1. Türlü metallerden yapılmış, kopmaya karşı bir direnç gösteren ince uzun nesne. 5. Bazı organizmaların demet durumundaki oluşumunu meydana getiren ipçiklerin her biri.” > *tel tel* “1. Tel biçiminde olan. 2. Ayrı ayrı teller durumunda.” (TS 2011: 2309, 2314) > *teltel* “Pişmaniye.” (Ağz.) (BTS)

⁶ Burada ikileme terimi, yineleme yöntemiyle oluşturulmuş, ancak açık bir semantik ve gramatikal bir işlev değişikliği göstermeyen somut formu ifade etmek için kullanılmıştır.

göz “3. Oda. 6. Delik, boşluk. 7. Çekmece. 8. Terazi kefesı.” > *göz göz* “Üzerinde birçok göz, delik bulunan.” (TS 2011: 976, 985) > *gözgöz* “Un, bulgur vb. şeyler koymaya yarayan içi bölünmüş büyük sandık.” (Ağz.) (BTS)

Aşağıdaki üçgen şema, Türkçede yineleme ile söz yapımının semantik evrelerini temsil eder. İlk evrede tek başına “tel” anlamında bir nesnenin adı olarak kullanılan kelime, ikinci evrede *tel tel* formuna dönüşerek “tel biçiminde olan” anlamıyla “tel”e benzeyen bütün nesnelere tasvir eden bir ikileme olarak ortaya çıkar. Üçüncü ve son evrede ise artık tam bir semantik değişim göstererek “pişmaniye” anlamıyla yeni bir sözlükbirime dönüşür, yani sözlükselleşir⁷:

Aşağıda çeşitli çağdaş Türk dili alanlarından verilen örnekler, yinelemenin Türkçenin söz türetimindeki işlevselliğini ortaya koyacak niteliktedir:

- julum* “Bir demet, bir tutam” > *julum-julum* “Yırtık yırtık, yırtık pırtık”
(Kaz.) (Koç vd. 2003: 186)
- haydar* “Nere, nereye” (zarf) > *haydar-haydar* “Görülmemiş, işitilmemiş”
(Hks.) (Naskali vd. 2007: 159).
- hayda* “Nerede” (zarf) > *hayda-hayda* “Uzak, uzakta, bir yerlerde”
(hayda-hayda poldım “Çok uzaklarda idim.”) (Hks.) (Naskali vd. 2007: 159; Kara 2009: 45).
- haydi* “Nasıl” (zarf) > *haydi-haydi* “1. Nasılsa. 2. Şöyle böyle; kötü.” (Hks.) (Naskali vd. 2007: 159).
- noo* “Nasıl” (sıfat) > *noo-noo* “Uzaklarda, çok uzakta” (noo-noo parıbışan “Çok uzağa gitti”) (Hks.) (Naskali vd. 2007: 325).
- sala* “Biraz, birazcık” (zarf) > *sala-sala* “Ancak, olsa olsa, yalnız” (Hks.)
(Naskali vd. 2007: 419; Kara 2009: 46).
- kıl* “1. Bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı. 5. Bitkilerde görülen, genellikle sindirimsi, içi boş, çok ince uzantı.” (TS 2011: 1406) > *kılkal* “Mısır” (Ağz.) (BTS)⁸

⁷ Bu iki örnekte, aynı zamanda benzetmeye dayalı bir anlam değişmesi dikkat çekmektedir. Söz yapımında asıl etkenin yineleme mi yoksa benzetme mi olduğu bu sebeple tartışılabilir. Ancak burada semantik olarak benzetme değerinin de yineleme yoluyla sağlandığı dikkate alınır, söz yapımındaki asıl etkenin yineleme olduğu söylenebilir.

⁸ Bu örnek, oluşum bakımından yukarıda değindiğimiz *teltel* ve *gözgöz* örnekleriyle paralellik gösterir. Mısırın dış kabuğunda oluşan ince püskül, *kıl kıl* ifadesiyle kıla benzetilmiş ve daha sonra parça-bütün ilişkisi kurularak aynı form *kılkal*, “mısır” anlamını da karşılayan bir sözlükbirime dönüşmüştür. Bu örneklerde, sözlükselleşmede benzetme ve parça-bütün ilişkisinin etkisi önemli olmakla birlikte, asıl etken unsurun, benzetme anlamını da sağlayan yineleme olduğu düşünülmektedir.

eleş “Merak, telaş” > *eleş-eleş* “Ürkek bir şekilde etrafına bakınma” (Kaz.) (Koç vd. 2003: 138)

Aşağıdaki modelde, ikinci tekil kişi emir çekiminde bulunan eylemlerin yinelenmesiyle, semantik olarak daha çok uzak anlam ilişkisine sahip yeni sözlükbirimlerin ortaya çıktığı görülür. Bu örneklerde dikkat çeken bir başka nokta, çekimli fiil durumundaki formların aynı zamanda tür değiştirerek sözlükselleşmesidir⁹:

gel(-) (*gel-* “1. Ulaşmak, varmak. 2. Getirmek. 3. Oturmaya, ziyarete gitmek. 13. Katılmak, eklenmek.”) > *gelgel* “1. Başa takılan elmas veya altın iğne. 2. Albeni, alım, çekicilik. 3. Çağrı, davet.” (Ağz.) (TS 2011: 921, 923; BTS)

çek(-) (*çek-* “Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek.”) > *çekçek* “Kişileri taşımak için kullanılan, insan gücüyle işleyen iki tekerlekli araç.” (T.Trk.) (TS 2011: 509, 514)

bas(-) (*bas-* “1. Vücutun ağırlığını verecek bir biçimde ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koymak. 4. (-i, -e) Sıkıştırarak yerleştirmek. 6. Örtmek, bürümek, kaplamak. 8. (-i) Baskın yapmak.”) > *basbas* “1. Çatılarda makas ağaçlarının konulduğu dikme. 2. Acele yürüyüş. 3. Bel’in ayakla basılan kısmı.” (Ağz.) (BTS)

bas(-) (*bas-* “Sıkmak, sıkıştırmak, bastırmak”) > *bas-bas* “Sıkma, kalabalık, izdiham, sıkışıklık, kargaşalık” (Yen.Uyg.) (Necip 2013: 30)

sür(-) (*sür-* “Dokundurmak, değdirmek”) (TS 2011: 2185) > *sürsür* “Kibrit” (Ağz.) (BTS)

kaç(-) (*kaç-* “1. Hızla koşup bir yere saklanmak. 2. Kimseye bildirmeden bulunduğu yerden ayrılmak.”) (TS 2011: 1256) > *kaçkaç* “Göç” (Ağz.) (BTS)

Yineleme yöntemi ile söz türetiminde bir başka model, ilk ya da ikinci kelimenin ek almasıyla ortaya çıkan formdur. Tam yineleme şeklinde ortaya çıkan formda, ilk ya da ikinci sözcük bir çekim eki (genellikle yönelme durumu eki) alarak daha çok mecazi anlama sahip, deyimsel sözlükbirimler oluşturur (Güler 2003: 87). Bu şekilde oluşturulan yineleme modeli Türkçede azımsanmayacak ölçüdedir. Yinelemenin bu kategorisinin tam bir sözlüksel birim oluşturup oluşturmadığı tartışmaya açıktır. Bu konuda yapılacak daha özel ve ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç vardır. Bu modele aşağıda Türkiye Türkçesinden iki örnek verilmiştir:

baş “1. İnsan ve hayvanların kafası.” > *baş baş* “Eşit durumda, dengeli olarak.” (TS 2011: 264, 269).

yüz “1. Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.” > *yüz yüze* “Karşı karşıya, karşılıklı” (TS 2011: 2630, 2637).

3. Gramatik Bir İşaretleyici Olarak Türkçede Yineleme

Gramatikleşme, “Bir asıl biçimbirimin bağlı biçimbirim hâline gelmesi, bir sözlük biriminin yaygınlaşarak genelleşmesi ve dilbilgisel bir birim hâline gelişidir.” (Karaağaç 2013: 288). Daha açık bir ifadeyle, “Eskiden bağımsız olan bir sözcüğün dilbilgisel kategoriye geçerek bir çekim unsuru gibi işlev görmesi” şeklinde

⁹ “Bir sözcüğün herhangi bir açık yapı değişimine uğramaksızın başka bir sözcük türüne evrilmesi (evrişim, fonksiyon değiştirme; conversion)” (Akalin 2014: 836) şeklinde tanımlanan *tür değiştirme*, Türçenin söz yapım yollarından birisidir. Yukarıdaki modelde, çekimli birer fiil durumundaki formlar, yinelenerek semantik ve morfolojik değişim göstermenin yanı sıra fiil durumundan isim durumuna geçerek, aynı zamanda tür değiştirmeye de örnek oluştururlar.

tanımlanabilecek olan gramatikalleşme teorisinin temelinde, “Dilbilgisinin belli aşamalar sonucunda ortaya çıktığı görüşü.” yer alır. Modern anlamda dilbilimi çalışmalarında, daha çok semantik ve sentaktik düzeylerde ele alınan bu değişimi yalnızca kelimelerin ekleşmesi olarak görmemek gerekir. Bazı bağımsız biçimbirimler ekleşerek sonradan sesbirimlere dönüşürken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç, belgisiz zamir vs. işlevleri kazanabilirler (Demirci 2008: 132-134).

Gramatikal formların gelişimi, müstakil kelimelerde, genellikle sesletimde zayıflama, anlamda donma, ifade değerindeki bozulma ile mümkündür. Bu süreç, bağımlı kelimenin artık müstakil anlamını yitirmiş bir unsur olarak, onun gramatikal rolüne işaret eden bağımsız bir kelimeye bağlanmasıyla sonuçlanır (Sweetser 1988: 389). Gramatikalleşme süreci, bağımsız sözcüğün biçiminde bir bozulma olmadan, sözlüksel anlamını yitirerek gramatikal bir işlev kazanması şeklinde de ortaya çıkabilir.

Bazı dünya dillerinde, bir sözcükteki fonolojik materyalin tümünün ya da herhangi bir parçasının yinelenmesiyle ortaya çıkan yeni formun çeşitli gramatikal değerleri işaretlediği, yani gramatikal bir işaretleyici olarak ortaya çıktığı görülür. WALS’e göre 8 dilde isimlerde çokluğun işaretlenmesi tam yineleme ile sağlanırken (<http://wals.info/feature/33A#2/12.9/147.9>), 85 dilde sayılarda üleştirme yineleme yöntemi ile işaretlenir (<http://wals.info/feature/54A#2/28.3/143.8>). Yineleme yöntemi Japonca ve diğer Altay dillerinde de çokluğun işaretlenmesinde kullanılmaktadır. Bu yöntem Japoncada semantik olarak daha belirgindir: Jap. *yama* “dağ” > *yama-yama* “dağlar”, *kami* “tanrı” > *kami-kami* “tanrılar”; Manç. *calan* “nesil, kuşak” > *calan calan* “nesiller, yüzyıllar”, *mudan* “zaman” > *mudan mudan* “her zaman”; Moğ. *tala* “yan, taraf” > *tala tala eçe* “her yandan, her taraftan”; Halh. *üye* “zaman” > *üye üye* “zaman zaman, bazı zamanlar” (Tekin 1993: 31-32).

Gramatikalleşme teorisi bağlamında Türkçede yineleme yöntemi ele alındığında, yinelemenin morfo-fonolojik tiplerinden biri olan tam yinelemede, genellikle gramatikalleşmenin son evresi olarak kabul edilen, bağımsız sözlükbirimin bağımlı çekim ekine dönüşmesinden (Gökçe 2013: 22) farklı olarak, ortaya çıkan yeni formda sözcükler herhangi biçimsel bir bozulma ya da daralma göstermez. Parçasal yinelemede ise, gramatikalleşme sürecinin başında ortaya çıkan X-X biçimindeki form, ilerleyen evrelerde ilk ya da ikinci sözcükte meydana gelen büzülme sonucu bozulur. Bu sürecin sonunda ise, ilkinde (tam yineleme) semantik değişim, ikincisinde (parçasal yineleme) ise hem morfo-fonolojik hem semantik değişim ile yineleme bir gramatikalleşme süreci ya da gramatikal bir işaretleyici olarak ortaya çıkar.

Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde parçasal yinelemeye değinmiş, Türk lehçelerinde sıfatlarda, özellikle renk bildiren sıfatlarda vurgulama ve pekiştirme amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir. Kaşgarlı’ya göre yinelenen ilk hecenin sonuna /p/ sesinin getirilmesi bir kuraldır; farklı olarak Oğuzlarda bu ses /m/ ile yer değiştirebilir; Oğuz lehçesinde görülen *tes tegirme* kullanımı ise kurala aykırıdır: *süçig* “tatlı olan herhangi bir şey” > *süm süçig neş* “çok tatlı bir şey” (Oğuz lehçesi), *sarıg* “her şeyin sarısı” > *sap sarıg* “parlak sarı”, *tegirme*, *tegirme neş* “çörek, değirmen ya da para gibi yuvarlak olan herhangi bir şey” > *tes tegirme* “Oğuzlar

yuvarlak bir şeyi betimlerken aşırı vurgu yapmak isterlerse *tes tegirme* derler.” (DLT 2007: 513-514, 471, 547, 556)¹⁰.

Erdal, eski Türkçede parçasal yinelemenin özellikle renk adlarında ifade pekiştirme amacıyla kullanıldığını belirtir. İsim tabanının ilk hecesinin yinelenmesiyle oluşturulan bu modelde, ilk hece ünsüz ile bitiyorsa bu ünsüz /p/ sesiyle yer değiştirerek, ünlü ile bitiyorsa ilk hecenin sonuna direkt olarak /p/ sesi getirilerek yinelenir. Parçasal yinelemenin tespit edildiği renkler arasında *kara*, (*y*)*ürün* “beyaz”, *kızıl*, *yaşıl* “yeşil”, *kök* “mavi” ve *sarıg* “sarı” bulunur. Erdal’a göre, renk adlarının sıfat ve zarflara eklenen +*rAK* pekiştirme ekini almamaları tesadüf olamaz (1991: 65-66). Ancak renk adlarının +*rAK* ekini aldığı örnekler de yok değildir. Aynı kelimenin hem gramatikal bir işaretleyici olan +*rAK* ekini alarak hem de parçasal yineleme yöntemi kullanılarak aynı ya da yakın semantik ve gramatikal değeri vermesi, yineleme yönteminin Türkçede gramatikal bir işaretleyici olarak kullanıldığını kanıtlayan önemli bir veridir: *sap sarıg* (DLT 2007: 556) ~ *sarıgrak* (KB 2008: 5686)¹¹.

Türkçede yineleme işlevsel açıdan incelendiğinde, kullanıldığı bazı örneklerde semantik ve gramatikal değiştirim işlevinin bulunması dikkat çeker. Türkiye Türkçesinde, “Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı” anlamlarıyla bağımsız sözlüksel bir birim olarak kullanılan *çok* kelimesinin yinelenerek *çok çok* “En çok, olsa olsa” (TS 2011: 559-560) şeklinde sözlüksel anlam ve işlev bakımından *sınırlandırma* ifade eden gramatikal bir kategoriye işaretlemesi; “Açılmış, kapalı olmayan, kapalı karşıtı.” anlamıyla kullanılan *açık* kelimesinin yinelenmesiyle ortaya çıkan ikinci kelimenin gerçek anlamını yitirerek *açık açık* “1. Saklamaksızın. 2. Bütün ayrıntılarıyla.” gibi semantik ve gramatikal olarak farklı bir kategoride işaretleyiciye dönüşmesi gramatikalleşme teorisiyle açıklanabilir (TS 2011: 14, 16).

Türk dilinin çeşitli tarihî ve çağdaş alanlarından alınan, yineleme yöntemiyle oluşturulmuş aşağıdaki örnekler, çokluk, sıklık, sıralama, üleştirme, sınırlama, yoğunluk, benzerlik, küçültme, derecelendirme, yüklemleştirme gibi farklı semantik alanlarda çekimsel bir işaretleyici gibi kullanılmıştır¹²:

Çokluk

miñ “Bin” > *miñ miñ* “Binlerce“ (E.Uyg.) (Can 2010: 191)

¹⁰ Türkçe ve Korecedeki parçasal yineleme örneklerinin tam yinelemede meydana gelen büzülme (reduction) sonucu ortaya çıktığını (örn. Türkçe *sap-sarı* < *sar-p-sarı* < *sarı-p-sarı* < *sarı sarı*, Korece *t’ekt’ekul* < *t’ekul-t’ekul* “Yuvarlanma”) savunan görüş için bkz. (Kim 2009). Türkçede ilk hecenin tekrarıyla ortaya çıkan parçasal yineleme örneklerinin oluşum aşamalarını inceleyen bir başka çalışma: (Wedel 1999).

¹¹ Hubey (2003), Türkçedeki ikilemelerin kökenleri konusunda değerlendirmelerde bulunduğu çalışmasında, bazı ikilemelerin oluşumundaki ana saikin tek bir sesle farklılaşmış kelimelerdeki iki diyalektin karışımı gibi görüldüğünü belirtir. Yani bu ikilemeler, aralarında ünlü-ünsüz alternasyonu bulunan iki farklı diyalektteki aynı kelimenin tekrarıyla ortaya çıkmıştır: *tawuş-süyüş* (t~s), *mırın-kırın* (Sümerce ile Türkçe arasında bulunan m~k ses denkliği). Hubey’in verdiği bazı örnekler, aynı zamanda Türkçede bulunan parçasal yineleme tiplerinden birine aittir.

¹² Güler 2003’te Türkiye Türkçesindeki ikilemeler işlevleri bakımından ayrıntılı bir sınıflamaya tabi tutulmuştur. Bu bölümdeki sınıflamada ondan yararlanılmakla birlikte, farklı olarak yineleme, gramatikalleşme teorisi bağlamında değerlendirilmiş ve yalnızca gramatikal işaretleme işleviyle ele alınmıştır.

neçe “1. Ne kadar, kaç. 2. nasıl, herhangi.” > *neçe neçe* “Çok çeşitli, birçok; her ne kadar” (E.Uyg.) (AY 9/2, 580/3)

neler (ne soru zamirinin çoğulu) > *neler neler* “Çok ve çeşitli şeyler.” (*neler neler yaşadık şu kısa süreçte*) (T.Trk.)

elvân (<Ar.) “Renkler; türlü renklerde olan” > *alvan-alvan* “Çeşit çeşit, türlü türlü; değişik” (*alvan-alvan taam* “Türlü türlü yemek.”) (Yen.Uyg.) (Necip 2013: 11).

Sıklık-Tekrar

kaç “Kaç, birkaç” > *kaç-kaç* “Tekrar tekrar” (*kaç kaç yıld* (ME 92/5) “Tekrar tekrar çevirdi.”) (Hrzm.) (Ünlü 2012: 277; Erdem 2005: 209)

koş “Çift, eş, denk” > *koş koş* “Tekrar tekrar” (*koş koş sözledi* (46-3ME) (Hrzm.) (Ünlü 2012: 277; Toprak 2005: 280)

dürkin “Kez, defa, kere.” > *dürkin-dürkin* “Tekrar tekrar; bazı bazı” (Kaz.) (Koç vd. 2003: 131).

Sıralama-Üleştirme

başka/başga “Başka, diğer” (Ünlü 2012: 81) > *başga başga* “Başka başka” (*Yu:suf tegme birin başga başga kuçup* “Yusuf her birisini başka başka (tek tek, sırayla) kucaklayıp”) (KE 73v/13) (Hrzm.) (Erdem 2005: 208)

Yoğunluk

artuk “Fazla, çok; değerli, kıymetli” (Ünlü 2012: 52) > *artuk artuk* “Fazla fazla, çok çok fazla, daha çok” (*Atası ‘Ayaznı artuk artuk sewer erdi* (KE 54r/16-17) “Atası ‘Ayazı çok fazla severdi”) (Hrzm.) (Erdem 2005: 208)

Benzerlik

tag “dağ” > *tag-tag* “Dağ gibi büyük ve bol”. *Tag-tag bolup yatidu* “Dağ gibi büyük ve bol.”, *Bazarda tarvuz tag tag bolp yatid* “Pazarda karpuz pek çok.” (Yen.Uyg.) (Necip 2013: 384)

halbah “1. Geniş, bol. 2. (Yağda kızartılmış) küçük ekmek.” (Naskali vd. 2007: 140-141) > *Halbah-halbah harlar çaap turğan.* “Lapa lapa kar yağıyor.” (Hks.) (Kara 2009: 39).

Soyut Tasvir

ters “1. Gerekli olan duruma karşıt, zıt. 2. Uygun olmayan, elverişsiz, münasebetsiz. 3. Gönül ve cesaret kırıcı, huysuz, sert” > *ters ters bak-* “Düşmanca ve öfkeli bir biçimde bakmak” (T.Trk.) (TS 2011: 2332-2333)

Sınırlama

hepsi “Bütün, tamamı, tümü” (TS 2011: 1083) > *hepsi hepsi* (*hayat nasıl olsa*) (T.Trk.)

aman (ünlem) (TS 2011: 111) > *aman aman bir güzelliği yok* “Olağanüstü bir güzelliğe sahip değil.” (T.Trk.)

çok “Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı” > *çok çok* “En çok, olsa olsa” (TS 2011: 559-560) (T.Trk.)

Küçültme

mini “Çok küçük veya kısa” > *minimini* “1. Küçük. 2. Pek sevimli, küçük çocuk.” (*Büyükçe çocuklar onun bu hâline güllüşürlerken miniminiler yüzlerini buruşturuyorlardı*) (TS 2011: 1687) (T.Trk.) (TDK)

kiçig “Küçük, ufak” > *kiçig kiçig* “Küçücük, ufacak” (AY 579/21-22)

Derecelendirme

kşan “Kısa bir an, lahza” > *kşan kşan* “Çok kısa; bir anlık” (E.Uyg.)
(AY 55/8)

Yüklemleştirici İşlevinde

Harezmi Türkçesine ait aşağıdaki örnekte, bağımsız, anlamlı bir sözlükbirim olarak kullanılan *yok* kelimesinin yinelenmesiyle, yinelemeyi oluşturan ikinci sözcük gerçek anlamını tamamen yitirmiş ve bir bağımlı biçimbirime dönüşmüştür. Bu bağımlı biçimbirim, yüklemleştirici işleviyle gramatikal bir kategoriye işaretler:

yok “1. Yok, hayır. 2. Değil.” (Ünlü 2012: 691) > *yok yok* “Yoktur.” *menim ol işke rıza:m yok yok* (KE 92r/5) “Benim o işe rızam yoktur.” (Erdem 2005: 211)¹³

3.1. Gramatikalleşmenin İleri Derecesi

Yinelenmiş sözcükler, çeşitli eklerle etkileşim içine girerek bir grup karmaşık biçimbilgisel yapılar meydana getirebilir. Bu, ortaya çıkan yapının, aynı zamanda ileri derecede gramatikalleştiğinin bir göstergesidir. Yinelenmiş sözcükler, karmaşık biçimbilgisel modeller içerisinde yer alırken nadiren tamamıyla anlamsızlaşır (desemantisize) ve dolayısıyla gramerleşme sürecinin son aşamalarından birini gösterir. Mesela Gonda'nın Endonezya dilinden verdiği ve yinelenmiş kelimeyle *-an* sonekinin kaynaştığı örneklerde, işlev olarak, yinelenmiş sözcüklerin çok anlamlı tabanlarından yalnızca birinin işaretlenmiş olması dikkat çeker (1950: 195-196):

kelek “parmaklık, korkuluk; koltukaltı” > *kelek-kelekan* “parmaklık, kenarlık”
alur “kanal, ırmak yatağı; saban izi” > *alur-aluran* “kanal, ırmak yatağı”
rebah “yatmak, uzanmak; dinlenmek” > *rebah-rebah(an)* “dinlenmek”
(Lander 2003: 4-5)

Yukarıdaki örneklerde ilk kelime tek başına birden fazla semantik değer taşıırken, yinelenerek bir son ek aldığı modellerde yalnızca bir semantik değeri işaretlemesi dikkat çeker. Bu modellerde yinelemenin sonuna getirilen ek yardımıyla, çok anlamlı kelimenin yalnızca belirli bir anlamının işaretlenmesi ileri derecede bir gramatikalleşme örneğidir.

Eski Uygur Türkçesine ait aşağıdaki örnekte birden fazla semantik değere sahip olan *artuk* sözcüğünün yinelenmesiyle, ilk kelimenin anlamlarından yalnızca birisi yeni formun semantik değeri durumuna gelmiştir. Lander'in (2003) tezine göre bu model gramerleşmenin son aşamasını oluşturur:

artuk “Artık, çok, fazla; arta kalan; son, son derece” > *artukta artuk* “Oldukça fazla”

anınj ara artukta artuk *büş ajun tınlıglar üze işig amrak köñüli turur* (Şin.Mayt. 033/12-15)

Semantik daralma ya da tekleşme olarak adlandırılabilir bu durum, Türkiye Türkçesinden alınan aşağıdaki örnekte de dikkati çeker. Birden çok anlamı bulunan *bir* kelimesinin yinelenmesi ve ilk kelimenin yönelme durumu ekiyle genişletilmesi sonucu ortaya çıkan yeni form, semantik olarak ilk kelimenin yalnızca üçüncü anlamını işaretler:

bir “1. Bir (1) sayısı. 3. Aynı, benzer. 4. Beraber. 6. Herhangi bir varlığı belirsiz olarak gösteren (sayı) vd.” > *bire bir* “Aynı, tıpkı, eşit” (TS 2011: 347, 354).¹⁴

¹³ Daha kapsamlı bir tarama ve yinelemenin yalnızca bu işlevine yönelik spesifik bir çalışmayla benzer örneklerin çoğaltılabileceği düşünülmektedir.

Sonuç

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında geniş bir kullanım alanına sahip olan yineleme, bugüne kadar Türkçede daha çok pekiştirme işleviyle öne çıkarılmıştır. Ancak yineleme, Türkçede çokluk, sıralama-üleştirme, benzerlik, sınırlama, küçültme, derecelendirme, yüklemleştirme gibi çok çeşitli işlevlerle farklı semantik alanları işaretleyen bir çekim unsuru olarak kullanılmaktadır. Çeşitli Türk lehçeleri ve özellikle Anadolu ağızlarından tespit edilen örnekler, Türkçede yinelemenin aynı zamanda bir söz türetim yöntemi olarak kullanıldığını kanıtlayacak niteliktedir. Son dönemde yapılan çalışmalarla genişletilen Türkçenin söz yapım yolları arasında, bu niteliğiyle yineleme de eklenmelidir.

Bu çalışmayla, söz yapımı ve çekim işlevleriyle yinelemenin, Türkçenin tipolojisinde önemli bir yere sahip olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Yineleme yöntemiyle oluşturulmuş sözlükbirimsel formların ve yinelemenin gramatikal işlevlerinin tek bir lehçede değil, geniş bir alana yayılmış farklı lehçe ve ağızlarda bulunması, bu özelliğin dil etkileşimi sonucu ortaya çıkmadığını gösterir. O hâlde, yinelemenin söz türetme ve gramatikal işaretleme işlevleri, Türkçenin tipolojik özellikleri arasında değerlendirilmelidir.

Yineleme, Türkçede hem sözlükselleşme hem de gramatikleşme süreçlerinde bir yapım ve çekim unsuru olarak kullanılan başlı başına bir dilbilgisi kategorisidir. Bu yönüyle yineleme, Tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında yapılacak dilbilgisi çalışmalarına bu işlevleriyle dâhil edilmelidir. Bu konuda yapılacak daha kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar, hem Türkçenin tipolojik sınırlarının daha iyi çizilmesi hem de yapım ve çekim kategorilerindeki işlevselliğinin ortaya konması bakımından önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

Ağz.	Türkiye Türkçesi Ağızları
Ar.	Arapça
E.Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
Halh.	Halha Moğolcası
Hks.	Hakas Türkçesi
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
Jap.	Japonca
Kaz.	Kazak Türkçesi
KE	Kıyasü'l-Enbiyâ
Manç.	Mançuca
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
Moğ.	Moğolca
T.Trk.	Türkiye Türkçesi
Yen.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halûk (2014). “Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, 11-13 Kasım 2014, Cilt 1, s.831-841.
- AY: KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

¹⁴ Bu örnekler Lander'ın tezine ve verdiği örneklere uygun düşmekle birlikte tartışmaya açıktır. Yapılacak daha ayrıntılı bir çalışma ve tespit edilecek daha fazla örnekle bu konunun aydınlatılacağı düşünülmektedir.

- CAN, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİR, Nurettin-Emine YILMAZ (2014). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- DEMİRCİ, Kerim (2008). “Dilbilgiselleştirme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, S: 45, s. 131-146.
- DLT: (2007). MAHMÜD EL-KÂŞGARÎ, *Dîvânü Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- DOĞAN, İsmail-Zerrin USTA (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yay.
- EKER, Süer (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yay.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2005). “Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”. *Bilig*, S: 33, s. 189-225.
- ERGİN, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım.
- FORZA, Francesca (2011). “Doubling as a Sign of Morphology: A Typological Perspective”. *Journal of Universal Language*, 12-2, s. 7-44.
- GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GONDA, J. (1950). “The Function of word Duplication in Indonesian Languages”. *Lingua*, 2: 170-197.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- GÖKSEL, Aslı-Celia KERSLAKE (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLER, Selda (2003). *A Study on Turkish Reduplications: Some Observations on Form and Function of Reduplication*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- HATIPOĞLU, Vecihe (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- HENGİRMEN, Mehmet (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yay.
- HUBEY, H. M. (2003). “Role of Reduplication in Turkic: İkileme (Doublets) in Turkic and Their Origin”: http://aton.ttu.edu/pdf/Turk_Reduplication.pdf
- İMER, Kâmile-Ahmet KOCAMAN-A. Sumru ÖZSOY (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jut.Sek.: ODA, Juten (2010). *A Study of Buddhist Sutra Called Sekiz yükmeç yaruq or Sekiz törlüğün yarumış yaltrımış in Old Turkic*, Hozokan, Kyoto.
- KALLERĞİ, Haritini (2015). *Reduplication at the Word Level: The Greek Facts in Typological Perspective*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, (ISBN: 978-3-11-036958-8).
- KARA, Mehmet (2009). “Hakas Türkçesinde İkilemeler”, *Gazi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S: 4, s. 35-62.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- KATAMBA, Francis-John STONHAM (2006). *Morphology*. Modern Linguistic Series, Basingstoke: Palgrave, ISBN: 9781403916433.
- KB: ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- KİM, Hyung-Soo (2009). “The Full-to-Partial Reduction in Korean and Turkish Reduplication”. *Linguistic Research* 26(2), s. 121-148, Seul: Center for the Study of Language, Kyunghee Üniversitesi.
- KİP: TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KIYOMI, Setsuko (1995). “A New Approach to Reduplication: A Semantic Study of Noun and Verb Reduplication in the Malayo-Polynesian Languages”. *Linguistics* 33, s. 1145-1167.
- KOÇ, Kenan-Ayabek BAYNİYAZOV-Vehbi BAŞKAPAN (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkçe Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.

- KORKMAZ, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- KORNfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London and New York: Routledge.
- LANDER, Yury A. (2003). “Nominal Reduplication in Indonesian Challenging the Theory of Grammatical Change”, *7. International Symposium on Malay/Indonesian Linguistics*, Nijmegen/Berg en Dal.
- LEWIS, Geoffrey (2000). *Turkish Grammar*. New York: Oxford University Press.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2006). “Türkçede Tarihi Türk Dili Alanında Fonksiyon Değiştirmeye Bir Örnek: Tut- Fiili”, *Bilig Dergisi*, S: 38, s.137-148.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008). “An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Djvānu Lugāti’t-Turk”. *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 12.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2013). “Türkçede Bir Sözcük Türü ve Sözcük Türetme Yolu Olarak Karma Sözcükler (Blending Word / Portmanteau Word)”. *5. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 19-22 Aralık 2012, Denizli.
- NALBANT, Mehmet Vefa-Ezgi DEMİREL (2015). “Dil Tipolojisi Bakımından Türkçede Ekler Dışında Kelime Yapma Yolları Üzerine Bir Değerlendirme”, *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-17 Kasım 2014, Elazığ.
- NASKALİ, Emine Gürsoy vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- NECİP, Emir Necipoviç (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Ruşçadan Çev.: İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN, Bülent (2010). “Türkiye Türkçesinde ‘İkili Tekrarlar’ın Sözlükbirimsel, Dizgesel ve Metinsel Görünümleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, 564-582.
- SARI, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2013). “Anlık Oluşum ve Türkçe Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme”. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10: 3. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları, s. 17-47.
- SWEETSER, Eve E. (1988). “Grammaticalization and Semantic Bleaching”, *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. s. 389-405.
- Şin.Mayt.: TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig*. Berliner Turfantexte IX, C. 1, Berlin: Akademie-Verlag.
- TEKİN, Talat (1993). *Japonca ve Altay Dilleri*. Ankara: Doruk Yayınları.
- TOPRAK, Funda (2005). “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, s. 277-292.
- TS: (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- UNDERHILL, Robert (1985). *Turkish Grammar*. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press.
- ÜNLÜ, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- VARDAR, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yay.
- WEDEL, Andrew (1999). “Turkish Emphatic Reduplication”, *Phonology at Santa Cruz, Linguistics Research Center*, UC Santa Cruz.

İnternet Kaynakları:

BTS: *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi (7.-13. yy.): <http://derlem.cu.edu.tr/>

WALS: <http://wals.info/>